

Д.М. Пашан*

«Туран» университеті, Алматы, Қазақстан

*e-mail: pashan_dan@mail.ru

БІР БУЫНДЫ КӨПМАҒЫНАЛЫ СӨЗДЕРДІҢ ТАБИҒАТЫ

Аннотация. Соңғы жылдары қазақ лингвистикасында тіл бірліктерін танымдық тұрғыдан зерделеу мәселесінің жандана бастауына орай мазмұн мен мағынаға ерекше мән берілуде. Ғылымда көпмағыналыққа қатысты материалдар бар, сонда да аталған тілдік құбылыс көкейтесті болып қала бермек. Себебі тіл жанды құбылыс болғандықтан, өседі, дамиды. Тілдің дамуы дегеніміз сөз мағынасының кеңеюі, жаңа сипат алуы. Сөздердің қазіргі кезеңде мағынасының көбеюінің басты себебі заттың, құбылыстардың, олардың қасиетінің, қызметінің кеңеюі, сондай-ақ кең танылумен байланысты. Кейбір сөздер тұрақсыз түрде дами беруі мүмкін. Сыртқы факторлар сөздер мен олардың мағыналарына әсер етеді. Осының есебінен көпмағыналы сөздер пайда болуда. Көпмағыналы сөздердің пайда болуы да – көптеген уақыт жүретін процесс.

Зерттеу жұмысымыздың негізгі мақсаты – бір буынды көпмағыналы сөздерді лексика-семантикалық тұрғыдан зерттей отырып, қолданыс ерекшелігіне тоқталып, ғылыми негізде талдау жасау. Аталған мақсатқа жету үшін бір буынды көпмағыналы сөздердің құрылымы, жасалу жолдары анықталды; бір буынды көпмағыналы сөздердің сөзжасамдық ерекшелігі анықталды; ескерткіштер тіліндегі бір буынды көпмағыналы сөздер айқындалды, оларды қазіргі қазақ тілі фактілерімен салыстыра қарау көзделген болатын. Осы нәтижелерге қол жеткізілді. Зерттеудің тіл тарихы мен тарихи семантикасы үшін маңызы бар.

Тірек сөздер: бір буынды сөздер, көпмағыналық, көпмағыналы сөздер, полисемия, семантика, танымдық лингвистика.

Д.М. Пашан*

Университет «Туран», Алматы, Қазақстан

*e-mail: pashan_dan@mail.ru

ПРИРОДА ОДНОСЛОЖНЫХ МНОГОЗНАЧНЫХ СЛОВ

Аннотация. В последние годы в казахской лингвистике особое значение придается содержанию и смыслу в связи с активизацией проблемы когнитивного изучения языковых единиц. В науке есть материалы, касающиеся многозначности, и все же данное языковое явление остается актуальным. Дело в том, что язык, будучи живым явлением, растет, развивается. Развитие языка означает расширение значения слова, обретение нового характера. Основная причина увеличения значения слов на современном этапе связана с расширением предмета, явлений, их свойств, функций, а также широким познанием. Некоторые слова могут продолжать развиваться нестабильно. В последнее время внешние факторы влияют на слова и их значения. За счет этого появляются многозначные слова. Появление многозначных слов также является процессом, который занимает много времени.

Основная цель нашей исследовательской работы-анализ односложных многозначных слов с лексико-семантической точки зрения, с акцентом на специфику употребления. Для достижения данной цели определены структура, способы создания односложных многозначных слов; выявлены словообразовательные особенности односложных многозначных слов; определены односложные многозначные слова в языке памятников, которые предполагалось сравнить с фактами современного казахского языка. Эти результаты были достигнуты. Исследование имеет значение для истории языка и исторической семантики.

Ключевые слова: односложные слова, многозначные, многозначные слова, полисемия, семантика, когнитивная лингвистика.

D.M. Pashan*

Turan University, Almaty, Kazakhstan

*e-mail: pashan_dan@mail.ru

THE NATURE OF MONOSYLLABIC POLYSEMOUS WORDS

Abstract. In recent years, in Kazakh linguistics, special importance has been attached to the content and meaning in connection with the activation of the problem of cognitive study of language units. There are materials in science concerning polysemy, and yet this linguistic phenomenon remains relevant. The fact is that language, being a living phenomenon, grows and develops. The development of language means the expansion of the meaning of the word, the acquisition of a new character. The main reason for the increase in the meaning of words at the present stage is associated with the expansion of the subject, phenomena, their properties, functions, as well as broad cognition. Some words may continue to develop unstably. Recently, external factors have been influencing words and their meanings. Due to this, polysemous words appear. The appearance of polysemous words is also a time-consuming process.

The main purpose of our research work is the analysis of monosyllabic polysemous words from a lexico-semantic point of view, with an emphasis on the specifics of use. To achieve this goal, the structure and methods of creating monosyllabic polysemous words are defined; the word-formation features of monosyllabic polysemous words were revealed; monosyllabic polysemous words in the language of monuments were identified, which were supposed to be compared with the facts of the modern Kazakh language. These results have been achieved. The research is important for the history of language and historical semantics.

Keywords: monosyllabic words, polysemous, polysemous words, semantics, cognitive linguistics.

Кіріспе

Елбасының қолдауымен Мемлекеттік «Мәдени мұра» бағдарламасы қолға алын-ып, қазақ халықының тарихы мен мәдениеті қайтадан жаңғырды. Еліміздің жарқын болашағы өткен тарихты құрметтеп, мәдени жәдігерлерді тани түсуде жатқанын ескерсек, сол тарихи мұралардың заман талабына сай жаңаша зерттелуі – бүгінгі күн-нің өзекті мәселесінің бірі.

Жалпытүркілік тектілден бастау алып, өзіндік ерекшеліктерімен, бітім-болмысы-мен сараланатын, сан ғасырлық дербес даму жолынан өтсе де жалпытүркілік таби-ғатын сақтап келе жатқан қазіргі қазақ тілінің қалыптасу ерекшеліктерін, өзара

туыстық деңгейін анықтауға арқау болып отырған құнды тілдік дерек – орта ғасыр ескерткіштері. Қазақ тілінің сөздік қоры сонау көне замандарда қалыптасып, қазіргі күнге дейін оның құрамы, сөз мағыналары мен тұрпаты қаншама өзгеріске түсті.

Материал және әдістер

Түркологиядағы түбіртану өзіндік тарихы бар, жан-жақты талданған сала болғанымен, бір буынды түбір сөздердің полисемиясын ескерткіштер тілін саралай отырып анықтау және оның қазіргі тіл біліміндегі маңыздылығын көрсету зерттеудің өзектілігін танытады.

Зерттеуде лингвистикалық әдіс-тәсілдерінің бірнеше түрі пайдаланылды. Олардың негізгілері – дәстүрлі сипаттама әдісі, тарихи-салыстырмалы, диахронды-синхрондық, тарихи-семантикалық, этимологиялық, компонентті талдау әдістері.

Әдебиетке шолу

Зерттеу жұмысының негізгі дереккөздері ретінде Ж. Баласағұнның «Құтадғу білік» еңбегі (К. Каримовтың аудармасы, Ташкент, 1971; ары қарай – QBN), М. Қашқаридың «Түрік сөздігі»; ары қарай (А. Егеубайдың аудармасы, үш томдық: Алматы, 2006), Э.Н. Наджиттің «XIV ғасырдағы түркі тілдерінің тарихи салыстырмалы сөздігі (төрт томдық: 1979), Көне түркі сөздігі; ары қарай ДТС (1969), Э.В. Севортянның «Этимологиялық сөздігі»; ары қарай ЭСТЯ (төрт томдық: 1974-2000), Қазақ тілінің түсіндірме сөздігі; ары қарай ҚТТС (он томдық: 1974-1986), Қазақ әдеби тілінің сөздігі; ары қарай ҚӘТС (он бес томдық, тоғыз томы: 2006-2009) алынды.

Тіл білімінің тарихында тілдік мағына теориясы әрбір кезеңдерде зерттеуші ғалымдардың назарында болды. Өйткені тілдік семантиканың жалпы теориялық сипаты осы тұрғыдан ғылыми негізделе алатыны айқын болды да, жалпы грамматикалық семантикалық қыр-сырын аша түсу қазіргі тіл білімінің өзекті мәселесіне айналды.

Сөз мағынасына байланысты өзекті мәселенің бірі – көпмағыналылық. Бастапқы жеке мағынаның дами келе ұлғайып, көпмағыналыққа ұласуы зерттеуді қажет ететін қызықты да, күрделі сала. Көпмағыналыққа қатысты ой-тұжырымдар Л.В. Шерба, В.А. Звегинцев, Н.Н. Амосова, А.А. Уфимцева, О.С. Ахманова, В.В. Виноградов, Ю.Д. Апресян, Ф.А. Литвин, А. В. Филиппов, Н. Н. Романов, Н. М. Шанский т.б. ғалымдардың зерттеулерінен көрініс тапты.

Қазақ тілі білімінде көпмағыналылық мәселесі турасында Н. Сауранбаев, К. Аханов, А. Ысқақов, Ғ. Мұсабаев, Ә. Қайдар, Р. Сыздық, Ә. Болғанбаев, Б. Хасанов, Ш. Мұхаметжанов, З. Ахметжанова, М. Оразов, Ә. Нұрмағамбетов, Т. Жанұзақов, Б. Әбілқасымов, С. Исаев, А.Айғабылов, Б. Сағындықұлы, Ә. Ибатов, М. Серғалиев, М. Белбаева, Р. Барлыбаев, Ш. Нұрғожина, Ғ. Смағұлова, Б. Момынова, А. Салқынбай, Ғ. Сүлейменова, М. Таева, К. Дүйсенова, Қ. Рысбергенова, Б. Тамаева т.б. ғалымдарымыз ой тұжырымдаған.

«Сөздің көпмағыналылығы немесе полисемия, (латынның *poly* – «көп» + *seta* – «белгі») – бұл тілдік бірліктің бір мағынадан көп мағынасының болуы, бұл мағыналардың арасында өзара семантикалық байланыс сақталуы шарт немесе бір денотаттан екінші денотатқа функцияның немесе жалпылама, я болмаса аралық белгілердің алмасуы сақталуы тиіс. Лексикалық полисемияға «бір сөздің әртүрлі заттар мен құбылыстарды белгілеу үшін қызмет етуі» деп анықтама берсек болады. Еуропа тілдері жүйесінде полисемия тілдік универсалий болып табылады. Ол тілдік

бірліктердің асимметриясына негізделген және мағыналық салмақты барынша толық, жоғары деңгейде жеткізуде үнемдеу принципін көрсетеді» (Елисеева, 2003).

В.А. Звезгинцев: «Сөз баршаға танымал мағыналық қарым-қатынаспен байланысты болатын, синонимдердің жиынтығын еске салып тұратын, бірнеше мағынаны иемдене алмайды. Себебі, лексикалық мағынада нақты жалпылау нәтижесі бар және бұл жалпылау процесі тіл өмір сүріп, дамып жатқан уақытта тоқтамайды» – деп, өз еңбегінде айтып өтеді (Звезгинцева, 1957: 222). Бұл жерде, В.А. Звезгинцевтің полисемияны басқа тұрғыдан қарастырғанын көреміз. Ол сөзде лексикалық мағына біреу ғана болады, алайда ол мағына бірнеше лексика-семантикалық варианттардың жиынтығынан құралады дегенді сөз етеді.

Тілші ғалымымыз Р. Садықбеков академик А.В. Шербаның: «сөздің көпмағыналы болып келуі оның формасы мен ішкі мазмұнының бірлігіне нұқсан келтіреді» деген ойын айтады. Мәселені бұл тұрғыдан түсіну оның көпмағыналылықты жоққа шығаруына әкеп соғады. Шербаның бұл ойын қолдамайды. Ол: «полисемия сөздің сыртқы формасы мен ішкі мазмұнының арасындағы бірлікті бұзбайды. Форма, әдетте, ілгері дамып отыратын мазмұнмен тығыз байланыста болады» – деп, тұжырымдайды (Садықбеков, 1973: 17).

Шерба сөздің көпмағыналылығы мәселесін тереңнен зерттемек болды. Қазіргі таңдағы кез-келген мыңдаған ғасырлық тарихы мен бай әдеби дәстүрі бар тірі тілдің сөздері көпмағыналылығымен ерекшеленеді. Ресейлік сайттардың бірінде «...Щерба стремился глубже осмыслить проблему многозначности слова. Известно, что подавляющее большинство слов любого современного живого языка, имеющего многовековую историю и богатую литературную традицию, отличается многозначностью. Вместе с тем многозначность слова осложняет проблему соотношения между словами и понятиями. Опыт практической работы над лексиконами разных языков помог Льву Владимировичу глубже подойти к самой проблеме многозначности (полисемии). Он считал, что слово – это сложное единство материального (звуки, формы) и идеального (значения)» (Теория языка, 2006) – деген Л.В.Щербаның көпмағыналылықты тереңнен зерттеген, көпмағыналылық сөз бен ұғымның ара қатысында қиындық туғызатынын айтады.

Сондай – ақ «Екі мағына бар жерде – екі сөз бар» – деген А.А. Потебня да сөзде жаңа мағына пайда болуы, жаңа сөздің пайда болуы деп, яғни бір сөзде бір мағынадан артық мағына болуы мүмкін емес деген ойын айтады (Горского, 1997: 42).

Ғалымның бұндай көзқарасы неге байланысты туғанын талдай келе А.А. Уфимцева былай деп жазады: «Признавая и даже переоценивая влияние языка на мысль, А.А.Потебня в силу своих субъективно идеалистических убеждений отрицал способность слова обладать, хранить и передавать от поколения к поколению закрепленные за словом результате общественного познания и опыта, определенные понятия и идеи. Потому, видя в слове каждый раз лишь индивидуально-психический акт, А.А.Потебня не признавал теоретический полисемий слов» (Уфимцева, 1986: 147). А.Потебняның идеалистік тұрғыда қоғамдық таным-түсінік тұрғысынан туған сөз мағынасының дамып, ұрпақтан-ұрпаққа кете беретінін жоққа шығаруын А.А. Уфимцева қолдамайды.

Сөздердің әуелі пайда болған мағынасы біреу ғана болғанымен де, бертін келе мағыналары көбейген. Ол туралы Ә. Болғанбаевтан мына сөздерді оқуымызға болады: «Ең алғаш пайда болған сөздер аз мағыналы болған. Кейін талай замандар өткен

соң, сөздік қордағы сөздердің бұрынғы мағыналарына тағы да бірнеше мағыналар жамалып, семантикалық шеңберін ұлғайта берген, содан көп мағыналы сөз пайда болды» (Болғанбаев, 1963: 47). Полисемияның барынша жақсы зерттелген аспектісі жеке лексемалардың жеті мағынадан көп мағынасының болуы, яғни кең жайылған диахронды семантикалық дамуы болып табылады.

Сөздердің қазіргі кезеңде мағынасының көбеюінің басты себебі заттың, құбылыстардың, олардың қасиетінің, қызметінің кеңеюі, сондай-ақ кең танылумен байланысты. Кейбір сөздер тұрақсыз түрде дами беруі мүмкін. Сыртқы факторлар сөздер мен олардың мағыналарына әсер етеді.

Нәтижелер және талқылау

Тілдің дамуы барысында сөздің мағынасында әр түрлі өзгерістер болып жатады. Көптеген ғалымдардың сөздің көпмағыналығы туралы пікірлерін салыстырып, сөз мағынасының көпмағыналылығының орта ғасыр жазба ескерткіштері тілінде алатын орны қандай екендігін, олардың мағыналық қасиеттерін қалай тануға болатындығын көрдік. Жалпы сөздің көпмағыналығын оның буын құрамынан, мағыналарының жақындығынан көруге болады екен. Мысалы,

Аз 1. аз, көп емес; 2. сирек; 3. кішкене;

Ал 1. алқызыл; 2. қуану;

Ұқ (ақылды) 1. парасатты; 2. білімді; 3. алғыр;

Кең 1. кең; 2. жомарт; 3. кеңпейілділік.

Бұл сөздерге қарап, көпмағыналылық арқылы сөз мағыналарының кеңеюі, әсіресе сөздің ауыспалы мағынасына қарағанда, лексикалық жағынан тұрақталған, дербес мағыналы түбір сөздерден болатындығын және ол сөздердің қазіргі тілімізде кейбір мағыналары әлі де қолданылатындығын байқауымызға болады.

Орта ғасыр ескерткіштерінің бірі «Құтты білік» тілінде бір буынды төмендегідей сөздерді кездестіруге болады: *аз* – аз; *айт* – айт, де; *ай* – ай (одағай); *ал* – қызыл, ал қызыл; *ал* – ал (етістік); *ар* – шарша, жалық; *аш* – ас, тамақ; *аш* – аш; *бу* – бұл, осы; *де* – де, айт; *ел* – қол, жұрт; *ем* – ем, дәрі; *ие* – же; *жу* – жу; *ма* – тағы, солай; *сы* – сындыр; *не* – не; *му* – ма, ме, бе, бе (сұрау есімдігі) т.б. Бұлардың көпшілігі қазақ тілімізде еш өзгеріссіз қолданылады. *Ай*, *ма*, *сы*, *ар*, *ел* (қол), *ал* деген сияқты кейбір жеке сөздер лексикалық мағынасы өзгерген немесе жойылған.

Бір буынды көпмағыналы сөздердің құрылымы. Көпмағыналы сөз бірден көпмағыналыққа ие болмағандығы белгілі. Оның да пайда болу, даму, қалыптасу жолдары бар. «Көпмағыналы сөздің мағыналары өзара нақты қатынасқа байланысты болғандықтан, белгілі бір құрылым түзеді. Эпидигматикалық аспект деп, узуальды мағыналар арасындағы сөздің ішкі мағыналық қатынасын атаса, бұл аспекттегі тілдің лексика-семантикалық құрылымы эпидигматика деп аталады» (Кобозева, 2004: 169).

Ю.Д. Апресян көпмағыналы сөздердің құрылымын былайша топтастырады: «Если все значения многозначного слова связаны с одним и тем же – центральным – значением, то такая многозначность называется *радиальной*. Если каждое из значений слова связано только с одним из остальных значений, то такая многозначность называется *цепочечной*. Чаще всего приходится встречаться с *радиально-цепочечной* полисемией. Указанные типы связанности узуальных значений в структуре семемы называются типологическими типами многозначности» (Апресян, 1974: 182).

Бір буынды көпмағыналы сөздердің құрылымын анықтауда жоғарыда келтірілген

Ю.Д. Апресянның құрылымдық топтастыруын қолданамыз: сабақтасқан (цепочечная), тарамдалған (радиальная), сабақтаса-тарамдалған (радиально-цепочечной).

Сабақтасқан көпмағыналы сөзде бір X сөздің А, Ә және Б мағыналары негізгі мағынамен сабақтасқан. Мұнда А мағынасының Ә мағынасымен өзіндік мағыналық жақындығы бар, Ә мағынасынан Б мағынасы туындайды. Міне осылай мағыналар бір-біріне сабақтаса туындай береді. Айта кететін жайт, А мағынасы мен Б мағынасының арасында байланыс болмауы да мүмкін.

Тілдің көпмағыналығының қыр-сырын аша түсу үшін, мысал ретінде бұрыннан сөз қолданысымызды бар сөзді алғанымыз дұрысырақ. Мысалы: «тіл» сөзінің беретін 1. анатомиялық атау; 2. қарым-қатынас құралы; 3. ауыс. тұтқын (пленный). Бұнымен қатар сыртқы формалық ұқсастықтан туған сағаттың тілі, қоңыраудың тілі мағыналары бар. Алғашқыда адамның сөйлегенде тілі қозғалғандығын байқап, тіл дыбыс, сөз шығарады, яғни қарым-қатынасты атқарады деген ұғымнан екінші мағынасы туған. Бұл жерде «тіл» ең алғашқы мағынасынан сабақтас мағыналық даму арқылы кеңейіп, көпмағыналы бола білді. (1-суретті қараңыз).

1-сурет – «Тіл» сөзінің мағыналары

Ал көпмағыналы сөздің мағыналарының байланысуының екінші жолы *тарамдала байланысу*. Мұнда бір X сөздің негізгі А және Ә, А және Б, А және В мағыналарының арасындағы семантикалық байланыс әр түрлі белгілер негізінде болады. В, С, Д және мағыналарының ешбір байланысы жоқ. Бірақ, бұл мағыналарды жүйелі түрде қарағанда, біз бұл сөздерді омоним деуге асықпай, X сөзінің мағыналары деп қарағанымыз дұрыс.

Көпмағыналы сөздің семантикалық құрылымын анықтаудың үшінші жолы *тарамдала-сабақтаса байланысу*. Бұл түр алдыңғы екі түрдің қосындысынан шыққан.

Жалпылама семантикалық белгілерді пайдалануда берілген лексикалық бірліктің адекватты және үнемді сипатталуы үшін, оның семантикалық құрылымын жалпылама негізге алу керектігі қиындық туғызуда.

С.И. Ожеговтың «Түсіндірме сөздігінде» «бас» сөзінің алты мағынасы берілген: 1) часть тела человека или животного; 2) ум, рассудок (Он человек с головой); 3) человек как носитель идей (Он голова!); 4) передняя часть чего-либо (голого колонны, поезда); 5) единица счета скота (стадо в 100 голов); 6) пищевой продукт в форме шара, конуса (голова сыра, сахара) (Ожегов, 1987)

Қазақ тілінің түсіндірме сөздігінде «бас» сөзінің төмендегідей мағыналары берілген:

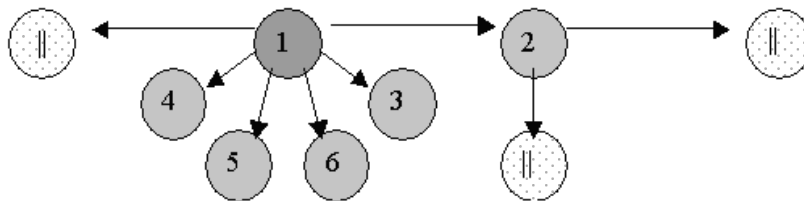
БАС 1. Адам мен жан-жануарлардың дене мүшесі; 2. Кісі, адам, жан; 3. Малдың саны, тұяқ; 4. Өсімдіктердің жоғарғы жағы, ұшы; 5. Таудың ең биік жері, шыңы, төбесі; 6. Өзеннің, бұлақтың басталған жері; 7. Таяқтың, сойылдың бір жақ шеті, ұшы; 8. Аяқ киімнің қонышнан төмен жағы; 9. Балта, шот, пышақ сияқты құрал-саймандардың саптан төменгі жүзі бар жағы; 10. Бір оқиғаның басталған мерзімі; 11.

Мамандық атауымен тіркесіп келіп лауазымды білдіреді; 12. Ауысп. Бастық, жетекші (Жанұзақов, 2008: 110-111).

Екі тілдегі *бас* сөзінің мағыналары толықтай тура келіп тұр. Бірақ орыс тілінде «Он голова!» тіркесін қолдансақ, қазақ тілінде тура сол күйінде айтпаймыз, оны «Ол бас!» деп емес, «Басы істейтін адам, басы бар адам» деп қолданамыз. Сонда бір тілдегі сөздің мағыналары екінші тілде де дәл солай болуы міндет емес.

Бас сөзінің негізгі тура номинатив мағынасы (адамның денесінің жоғарғы жағы) «негізгі», «маңызды», «ақыл орны», «алдыңғы жақта тұратын, бастапқы», «домалақ формада» сияқты мағыналарды береді. Бұл мағыналар метонимиялық, метафоралық жолдармен ауыспалы мағынаға негіз болып тұр. Мағыналардың иерархиялық байланысы мен реңкін төмендегі суретпен көрсетуге болады (2-суретті қараңыз).

2-сурет – Бас сөзінің мағыналық иерархиясы

|| – мағына реңкі

Сызба тарамдала байланысқан мағына мен сабақтаса байланысқан реңктерді көрсетеді, сондықтан бұл мысалымыз әр түрлі байланыс үлгісі болады.

- 1 тура номинативті мағынасы, қалғаны басшы, бастық, басқарма,
- логикалық ой - басы істейді, ақылды, башкатый, басыз неме
- пішіні, домалықтығы – пияздың басы, сарымсақтың басы
- мал басы
- басын тік ұстау – мойымау
- басымен еніп кету, басы салбырап – қиындық көру туынды мағыналар.

Бас сөзінің өлшем бірлік ретіндегі мағынасы фразеологиялық тіркестерде байқалады. Мысалы: басынан аяғына дейін – түгелдей қарау, мал санын санамалағанда да бас сөзі қолданылады. Жалпылама семантикалық белгілерді пайдалануда берілген лексикалық бірліктің адекватты және үнемді сипатталуы үшін, оның семантикалық құрылымын жалпылама негізге алу керектігі қиындық туғызуда.

Бір буынды көпмағыналы сөздердің жасалу жолдары. Тілдегі сөздердің көпмағыналы, синоним не антоним болуы тіл дамуының кепілі демекші, көпмағыналық тіл дамуымен бірге жүзеге асады. Тілімізде жүргізіліп жатқан теориялық және практикалық жұмыстың арасында көпмағыналылыққа соқпай кетпейтін, жеке мәселенің шешілуіне мүдделі, соған тікелей қатысты болып келетін тіл білімінің мәселелері әлі де жеткілікті.

Сөздің ескі немесе алдыңғы мағынасын қайта орнына келтіру әрекеті, яғни семантикалық қайта құру тілдің жалпы алғанда фонетикалық формасы мен сөзжасамдық-лексикалық өзгеруіне байланысты. Өмірде даму заңдылығы бар екенін білеміз, сондықтан да сөздің мағынасының дамып, кеңеюін де заңдылық деп қабылдауымыз керек.

Көпмағыналы сөздің барлық мағыналары бір-бірімен байланысты. Мұнда негізгі мағына мен одан туындаған сөздер анықталады. Заттарға ат беруде ұқсастық негізге алынады. Полисемия тілде төмендегідей себептерден пайда болады:

1. Қоршаған ортаның өзгеруі мен дамуы, адам танымы мен сөздің беретін мағынасының кеңеюінің негізінде сөз мағынасы кеңейеді. Тіл қаншама бай дегенмен де, әрбір мағынаға атау тану оңай емес. Мысалы, ай сөзі аспан денесі деген мәннен «жылдағы 30 күн» мәнін алған, себебі әрбір отыз күнде ай жаңарып отырады.

2. Сөздің жиі және көп қолданылуының әсерінен. Мысалы, бас деген сөзіміз күнделікті қолданыста жиі қолданылады, соның себебінен мағына шегі кең (*адамның басы, пияз немесе сарымсақ басы, мақаланың басы, ақыл (басы жақсы істейді), жанұя басы, басы, мал басы, судың басы* және тағы басқа мағыналары бар).

3. Абстракты ойдың дамуы. Адамдар айналасындағыларды аңмен, жануармен салыстыру негізінде қу адам – түлкі; жуас – қой; түсінбейтін адам – сиыр; қопал – аю; арам, зиянды адамды – жылан; мазасыз – ешкі сияқты теңеулер қолданады. Қазағымызға жақын жылқы мінез, қой мінез, қой көз, ат жақты тағы басқаларын жиі еститініміз рас. Адам ой арқылы тек жанды затқа емес, сонымен қатар жансыз затқа да теңеу табуда: тас жүрек, қара тастай түнеру т.б.

Көпмағыналы сөздердің ішінде әр мағынасы әр түрлі сөз табына қатысты болып келетіндері бар. Әсіресе сын есім мен етістіктен болған көпмағыналы сөздердің мағыналары жиі ұшырасады.

Сөздің мағыналық дамуы өте күрделі құбылыс. Ол бірден жүзеге аса салмайтын процесс. Көптеген уақытты қажет етеді. Сөздің ішкі мағыналық құрылымын анықтау арқылы сөздің мағыналық дамуын көрсете аламыз. Профессор А. Салқынбай сөздің мағыналық даму жолының құрылымын былайша көрсетеді: *архисема* – ең көне тұлғаның макросемасы. Туынды сөздің мағыналық құрылымындағы архисема әр түрлі деңгейде сақталады. Архисеманың сақталу дәрежесі арқылы сөздің дамуын шамамен бағалауға болады; *өзек сема* – туынды сөз құрамында болатын негізгі семаның бірі. Өзек сема туынды сөз мағынасының жалпы семантикалық құрылымын құрап, негізгі мағынасын айқындайды; *ортақ сема* – басқа түбірлес сөздермен тарихи генетикалық бірлігін көрсете алатын тұрақты сема. Ортақ сема арқылы туынды сөздер тізбегін анықтауға болады. Бұл тек бір ғана сөзжасамдық үлгіге қатысты емес, мағынасы жақын, ортақ болатын туынды сөздерді анықтауға мүмкіндік береді; *ауыспалы сема* – сөзжасамдық қалып негізінде номинативтік заңдылықтар: ассоциация, аналогия, абстракциялау арқылы жаңа сөзжасамдық мағына туындағанда пайда болатын сема. Ауыспалы семаның болуы – адам танымының тереңдеуімен, ұғымдық (сигнификаттық) мағынасының кеңеюімен сабақтасады; *айырушы сема* – туынды сөздің семантикалық құрылымындағы ең соңғы жасалған, өзіне ғана тән ерекше мағынасын көрсететін сема. Айырушы сема арқылы заттың не құбылыстың белгісі, сапасы, әрекеті белгіленіп, айқындалады. Басқа тілдік бірліктерден өзіндік ерекше белгісі танылады (Салқынбай, 1999: 44).

Көпмағыналы сөздердің мағыналық құрамы, олардың бір-бірімен ұқсастығы, айырмашылығы белгілі бір жүйеге бағынады. Мағыналық құрамына жасалған компонентік талдау көпмағыналы сөздердің мәселесін шешудің жолы. Көпмағыналы сөздердің мағыналарында өзара байланыс бар десек те, олардың *интегралсемасы* (ортақ мағына) мен *дифференсемасы* (айырым мағына) бар. Мысал ретінде *сөз* лексемасының ортақ мағыналары мен айырым мағыналарын төмендегі кестеден байқауға болады (1-кесте):

1-кесте – «Сөз» лексемасының мағыналары

Көпмағыналы сөз	Мағыналары	Тұрақты тіркестер
<i>Сөз (мағына байланысы, ортақтығы-өткірлігі, формасы)</i>	1. Заттар мен құбылыстардың атауын білдіретін, белгілі бір мағынасы бар тілдің негізгі бірлігі	Сөзбен қамал тұрғызған (бос сөз)
	2. Жиналыста көпшілікке қаратып айтылатын пікір, мәлімдеме, деректі ақпар, әнге арналған өлең-текст	Аузынан сөзі, қойнынан бөзі (бос, пысық емес)
		Сөзі маржандай (анық, әдемі)
		Сөзі түйеден түскендей (дөрекі, ауыр сөз)
		Сөзі мірдің оғындай (өткір, нақты)

Бір буынды көпмағыналы сөздердің мағыналық дамуы. Жаңадан номинативті бірліктердің пайда болуы қазіргі лингвистикада сөзжасам және номинация теориясында қарастырылады. Бұл екеуінің міндеттерінің тоғысар жері, бір жағынан олардың оқшаулануы болса, екінші жағынан семантикалық номинативті деривациямен байланысты сұрақтардың әр түрлі анықтама алуында. Номинация теориясы бойынша семантика-деривациялық процесстердің нәтижесі ретінде көпмағыналы сөздің лексика-семантикалық варианты, жаңа номинативті бірліктердің пайда болуы саналады. Кей жағдайда семантикалық байланыс үзіліп, омонимдер пайда болады, бірақ оларды семантика-деривациялық процестің жемісі ретінде қарастырмаймыз, жай ғана сөздің мағынасының өзгеруі деп (деэтимологизация) қабылдаймыз.

Сөздердің көпмағыналығы туралы айтқан кезде негіздеме теориясын басшылыққа аламыз. Көпмағыналы сөздің бойында осы теория негізінде төмендегі заңдылықтар сақталғанын көреміз:

1. Затқа атау беруде бұрыннан белгілі затқа ұқсастығына қарай атау танамыз;
2. Құрылымдық өзгешелігі болмайды;
3. Мағына дәлме-дәл берілмейді;
4. Мағына бір заттың, не құбылыстың әр түрлі реңк, болмысын береді, мағына көпқырлы;
5. Мағыналар арасында міндетті түрде ортақ сема болады, яғни өзек сема бір;
6. Сөзжасамдық қатар түзеді.

Көпмағыналы сөзді анықтау арқылы жаңаша мағыналық байланысы бар деген сөздердің негізін табуға болады.

Әрбір тілдегі толық мағынаның атаулы функциясы бар, атаулы сөздер иемденеді. Мысалы, «үй», «ағаш» деген не десек, жауап алу оңай. Ал, «мен», «бұл» дегендеріміз не десек, жауап алу қиындау. Себебі, атаулы сөз объективті болса, диетикалық сөздердің мағыналарын түсіндіру қиын.

Сөз жалпылама ұғым бергендіктен, кеңістік пен уақытқа жайылғандықтан, бұрынғы мен қазіргіге тікелей қатысты екенін айтады. Шындығында, сөз өз бойына көптеген ұғымдарды, мағынаны жинайды, бір шетінен әрбір жеке затқа тікелей қатысты болса да, жалпылама мағына береді. Мысалы, «бас» сөзі жалпы барлық заттың жоғарғы жағы, бөлігі деген ұғым берсе де, әрбір затқа тікелей қатысты. «Бас» дегеннен гөрі «судың басы» десек, жеке бір ұғымды береді.

Философ Дж. Локктың тұжырымдауынша, сөзді қолдану мен оның мағынасы идея мен дыбыстың байланысына тәуелді, затқа атау бергенде, адамның әр затқа жеке

идеясы бар болып, оны есте сақтау керек. Сондай-ақ, адам әрбір затты есінде ұстау мүмкін емес. Біз кездестіретін құс, жануар, ағаш, өсімдіктердің бәрі де ақыл кеңістігінде орын таба бермейді. Адамдардың әрбір қойға немесе қарғаға, әрбір жапырақ пен жердегі құмның әр талына атау бермегенін түсінуіміз керектігін айтады (Локк, 1998: 403-404).

Сөз мағынасы мен атауы тығыз байланыста, атау бермес бұрын санамызға ұғым қалыптасады. Әрбір затқа атау беру мүмкін емес, бұл дегеніміз адам ақылынан жоғары тұрғандай. Сондықтан да, тілде ұқсастығы бар заттарды бір ұғыммен беріп, біріндегі атауды екіншісіне таңамыз. Дж. Локк айтқандай, әрбір құмға, тасқа атау бере алмаймыз. «Көз» сөзі бастапқыда «адамның көзі» ретінде, уақыт өте келе «бұлақтың көзі», «иненің көзі» т.б. мағыналары қалыптасты. Мәселен, «Иненің көзі» дегеннің орнына «иненің тесігі, ойығы, жіп өтетін жері» деп айту – айтқанға қолайсыз, естігенге жағымсыздау.

Бір буынды көпмағыналы сөздер мен омонимдердің өзара байланысы. Көпмағыналы сөздермен тығыз байланысты тілдік құбылыстардың бірі – омонимдер. Әлі күнге дейін екеуінің ара жігін ақ пен қарадай етіп, ажырата алмауда. Көпмағыналы сөз бен омонимдерді ажырату үшін олардың мағыналарының арасындағы семантикалық байланыстардың бар-жоқтығы негізгі критерий ретінде алынып келеді. Бірақ кей жағдайда бұл жеткіліксіз, себебі көпмағыналы сөздің алшақтап кеткен мағынасы біреулер үшін әлі де байланысы сезілетіндей көрінсе, біреулер мұны жоққа шығарады.

Басты критерийіміз – көпмағыналы сөздер мағыналық байланысты сақтайды, ал омоним сөздер арасында ешбір мағыналық байланыс жоқ. Полисемиялы сөздердің семантикалық құрылымы семалардың ішкі ұқсастығы мен мағына байланысы түрлерінің ұқсастығына тәуелді түрде жіктеледі. Бұл дегеніміз, мысалы, әр түрлі X1, X1, X3... Xn семаларының арасымен X бірлексемасының арасында уақытқа және кеңістікке тәуелді байланыс бар, семалардың дифференциация процесі кезінде бөлінетін мағына ұқсастығы бар. X1 және X2 арасындағы мағыналық жақындық барынша жақын, ал X1 мен соңғы Xn мен мағына арасы алшақ, кей-кезде көпмағыналылық бар екенін де анықтау қиынырақ болып жатады. Осыдан келіп көпмағыналы сөз бе, омоним бе деген күдік те туындап жатады, зерттеушіні адасушылыққа әкеледі.

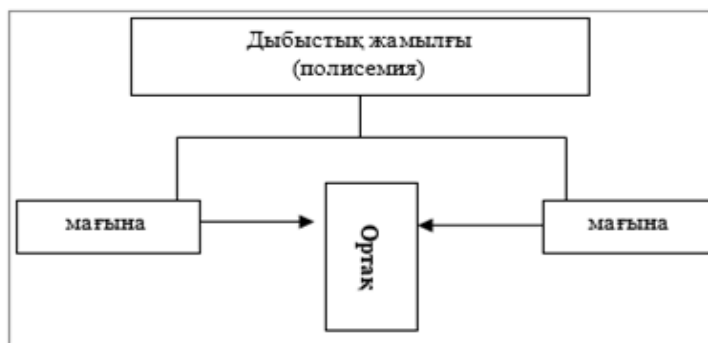
Көпмағыналылық туралы «сөздің көпмағыналылығы – негізінде сөздік қордағы сөздерге тән қасиет. Неге десеңіз, бұлар ұзақ жылдар бойы өмір сүріп, тілде жаңа сөз, тың мағыналар жасауға ұйытқы болып келе жатқан байырғы тума сөздер. Соның нәтижесінде сөздік қордағы сөздер сан жағынан да, сапа жағынан да қарыштап дамыған, тұрақтанып әбден қалыптасқан. Сондықтан да бұлар көпмағыналы болып кездесе-ді» – деп, А. Б. Салқынбай тұжырымдайды (Салқынбай, 1999: 38). Бұдан түйеріміз – көпмағыналылық тілде көнеден келе жатқан құбылыс, омоним сөздерге қарағанда тамыры тереңнен бастау алады.

Полисемияның ыдырауынан омоним туындады делік, сол жағдайдың өзінде төмендегідей процестер сақталып қалады:

– негізгі мағына мен туынды мағынаның арасында семантикалық байланыс сақталып қалады;

– туынды мағынада негізгі мағынадан өзгешелік болады, бірақ негізі мағына бір.

Көпмағыналы сөздердегі мағыналардың сипатын төмендегі суреттер арқылы көрсетуге болады.

3-сурет – Көпмағыналы сөздің мағыналарының сипаты

3-суретте көпмағыналы сөздердің дыбыстық жамылғысы бірдей, еш өзгешелік жоқ, мағыналарының арасында ортақтық сақталады. Мысалы, төмендегі 6-суреттегі «көз» сөзінің мағыналарының арасында форма, түр ұқсастығы бар, соның салдарынан екі сөзге берілген атау да бірдей. Алғашында «көз» тек қана адамның дене мүшесіне қатысты қолданылған болса, уақыт өте келе «адам көзіне» ұқсас, формасы, пішіні ұқсас заттарды да осы сөзбен атаған. Адамның көру мүшесі қызметімен бір болғандықтан жан-жануарлардың да көру мүшесі «көз» деп аталған. Одан «иненің көзі» деген атау форма ұқсастығынан пайда болған. «Адамның көзі-ішкі жан-дүниесінің айнасы» демекші, адамның бүкіл ойын, ішкі сырын беріп тұратын «көз», бүкіл ақпараттың шығар орны, яғни қызмет ұқсастығынан «бір нәрсенің шығар жері, қойнауы» мәніне ие болған.

Мысалы, мектеп оқулығында омоним тарауында берілетін «ара» сөзі қайдан шықты? *Ара* 1. бал жинайтын жәндік; 2. ағаш кесетін құрал. Ағаш кесетін құралды іске қоссаңыз ызыңдаған, құлды араның дауысындай дауыс шығады. Араны ойлап тапқаннан кейін, араның дауысына ұқсас екен, ара деп, атау берген болар. Мүмкін ара ағаш, темір болсын, әйтеуір бүтінді бөлшектеу үшін пайдаланатын құрал. Бүтінді бөлшектеу барысында ара құралы, екі аралықта тұрады. Яғни, екіге бөліп, аралық жасайтын, ажырататын, бөлетін құрал болғандықтан *ара* деп атаған болар.

Көпмағыналы сөзден туындаған туынды сөз мағынасы себепші негіз мағынасы арқылы негізделеді, екеуінің арасындағы байланыс сақталады.

Архисема мен арнайы сема арасындағы байланысты семантикалық код арқылы тауып, сөздердің мағыналық бірлігін анықтауға болады. Және де араларында аз да болса, мағыналық тектестік болса омонимдік қатар түзе алмайды. Мағыналық байланыс мүлде үзілген жағдайда омоним түзеді.

Қазақ тілінде де кейбір сөздіктерде омоним деп берілген сөз, енді бірінде көпмағыналы деп танылып жүр. «М. Белбаеваның омонимдер сөздігінде: *аз-аз, ай-ай, азу-азу, азар-азар, айбын-айбын, айқас-айқас, айналма-айналма, аққу-аққу, ақтық-ақтық* т.б. көптеген жұптарды омоним деп тануы сөздің ішкі семантикалық құрылымына мән бермеуден туындаған жағдай деп бағамдаймыз» (Салқынбай, 1999: 197) деп, біраз сөздердің омоним еместігін дәлелдейді.

Омонимдер сөздігінде «аз» сөзі де омоним деп берілген:

Аз I. сын. Көп емес, шағын, азғантай; II. ет. Арықтау, жүдеу.

Көне түркі тілі сөздігінде:

AZ 1) мало, немного; 2) редко; 3) немногочисленный, небольшой (в. знач. малое количество);

AZ 1) сбиваться с пути, заблуждаться, терять дорогу; 2) перен. заблуждаться, совращаться, ошибаться.

М. Қашқари сөздігінде:

AZ 1. аз; 2. сусар тон; 3. киімдік жібек не басқа тоқыма маға; 4. адасу. азғындау.

Ж.Баласағұнның «Құтты білік» еңбегінде:

Az 1. Аз ғана, көп емес:

Biliglig ebi az biligsir ukus

Білімділер өте аз, білімсіз көп (QBN) .

2. Аз бөлігі:

Этиглиг аз эдгү өкүштә көрү

Тәлим түшти артақ өкүш сү билә 2304

(Аз бөлігі жақсы болса, барлық әскерден тәртіп күшті болса сол жақсы мағынасында)

3. Жолдан таю:

Азыб йүгрүр эрдим айу бәрди йол

Күйәр эрдим отқа көдәзмәсә ул 378

Адасып жүрген едім, жол көрсетті,

Асырамаса отқа күйер едім

Аз етістігінің мағынасы «артық заттардан ажырап, шағын, таза қалпына келу» деген мағына береді. Бір қарағаннан ортақ мағына бірлігі байқалып тұрады. Бұлардан барып, азып-тозу, азушылық, аздырғыш, аздыру, аздық т.б. туынды мағыналар метафоралық ауыспалы мән алғаны байқалады.

«Азу» (азып кету) мағынасы да алғашқы «көп емес», «шағын» мағынасы арқылы мотивацияланған, яғни ортақ заттардан ажырап, шағын, таза қалпына келу деген номинативтік белгі арқылы негізделген сема. Бұдан азып-тозу, азушылық, аздырғыш, аздыру, аздық т.б. номинативтік туынды мағыналар метафоралық ауыспалы мән алып қалыптасқан.

«Азу» туынды сөзінің «азып-тозу», «аздыру» т.б. мағынасының абстракцияланып, ауыспалы мағынада жұмсалуды негізінде – азғын, азғында, азғындау, азғындық, азғыру, азғырушы, аздық т.б. сияқты туынды сөз жасалады. Бұл мағынадағы туынды сөздер де алғашқы «адасу» мағынасынан алшақтамайды (Салқынбай, 1999:125).

Толықтай омонимдер деп төмендегідей сөздерді айтсақ болады:

– бір сөз табынан болған;

– дыбысталуда барлық грамматикалық формалары бірдей;

– жазуда барлық грамматикалық формалары бірдей;

– мағыналары барынша әр түрлі;

– әр түрлі синоним топтарын құратын мүмкіндігі бар.

Сонымен, көп мағыналы сөздер мен омонимдердің арасындағы ерекшеліктер деп төмендегі белгілерді атағанымыз дұрыс:

– Көпмағыналы сөздердің тарихы омонимдерге қарағанда ертеден бастау алады.

– Көпмағыналы сөздердің мағыналары арасында ортақ мағына болады.

– Көпмағыналы сөздер омоним жасай алады.

– Көпмағыналы сөздер үнемі даму үстінде болатын құбылыс.

Бір буынды көпмағыналы сөздердің конверсиялық және синкретті жолмен жаса-

луы. Түркі тілдерінде синкретизм деп танылып жүрген көптеген түбірлерге қарасаң, арасында мағыналық жақындық бар. Бұл туралы А.Н. Кононовтың еңбегінен байқауымызға болады «... мне представляется более убедительным считать глагольно-именную омонимию результатом конверсии, разумея под последней совпадение в единой звуковой форме разных по происхождению основ...» – деген ой айтады (Кононов, 1980:82).

Түбір синкреттілігін қолдаушы ғалым А.Т. Қайдар да конверсияны жоққа шығара алмайтындығымызды айтады: «...полностью отрицать возможность образования синкретических пар или глагольно-именных омонимов на основе конверсии нельзя» (Қайдар, 2005: 147). Қазіргі кезде лингвистикада конверсияны былай түсіндіреді: «способ словообразования без использования специальных словообразовательных аффиксов; разновидность транспозиции, при которой переход слова из одной части речи в другую происходит так, что назывная форма слова одной части речи используется без всякого материального изменения в качестве представителя другой части речи» (Линг. словарь, 1990: 235).

Конверсия кезінде негізгі және туынды сөз арасында мынандай өзгерістерді байқауға болады:

– негізі сөзге қарағанда туынды сөздің мағынасында аздап өзгешелік болады, себебі зат есімге көшкен сын есім өзінің сындық қасиетінен заттық атауға көшеді;

– туынды сөздердің сөйлемде қолданылу реті өзгереді. Зат есім былайғы уақытта сөйлемнің кез-келген жерінде қолданылса, ал сын есімге өткенде зат есімнің алдынан қолданылады.

– сөздердің парадигмасы өзгереді. Себебі, басқа сөз табына ауысқан сөз сол сөз табының барлық грамматикалық белгілерін игереді. Зат есімнен сын есімге ауысқан сөз септелмейді, тәуелденбейді т.б.

Көпмағыналы сөздің семантикалық құрылымын бай сөзі арқылы этимологиялық принципті басшылыққа ала отырып, көрсетіп көрелік. Көне түркі тілі сөздігінің көмегі мен жазба ескерткіштер тілі арқылы, алғашқы мағынаны айқындауға болады.

Бай лексемасына сөздіктерде берілген анықтамалар әрқалай болғанымен, сөздің негізгі мағынасы қатты өзгеріске ұшырамағанын байқаймыз.

Көне түркі тілдеріндегі мағынасы: 1. богатый; 2. перен. богатый, мудрый.

В. Радловтың «Опыт словаря тюркских наречий» сөздігінде:

Бай кир. 1) богатый бір бай кіші (каш.) богатый человек; бана чөрә байда бір гәдә да – мне все равно, богат он или беден; чығай будунуғ бай қыптым – бедный народ я сделал богатым; ул ақылға бай – он богат умом; бай шешәк (кир.) тюльпан; 2) (кир, каш) хозяин, муж. Байың қайда? Где твой муж; 3) «кир» герой, предводитель (105, т IV. Ч 2, с., 1421-1431).

Қазақ әдеби тілі сөздігінде:

Бай I зат. 1. Дәстүрлі қазақ қоғамындағы дәулетті әлеуметтік жік өкілі; II сын. 1. Көп, мол, жеткілікті; 2. Толыққан, жетілген, дамыған; 3. Дәулеті тасыған, әл-ауқатты, табысты; 4. Кен, ауқымды, үлкен; III зат. сөйл. Әйелдің некеленіп қосылған күйеуі, ері (ҚӘТС, II, 598-599 бб.).

М. Қашқаридың «Түрік сөздігінде» *бай* сөзі – бай, молшылық мағынасында қолданылған.

BAI «богатый» Қазіргі түркі тілдерінде сын есім мәнімен қатар «*бай* (адам)», «*күйеу*», «*байлық*», «*баю*» ұғымдарын береді (ЭСТЯ II, с. 28-29).

Е. Қажыбек жалпы түркілік *бай/рай/рәй* лексемасын синкретизмдер қатарына жатқызады (Қажыбеков, 1986:134).

Міне бұлар «бай» сөзінің мағыналары. Синкретті түбір саналып жүрген «бай» түбірі конверсиялық жолмен жасалғандай көрінеді. Ойымызды дәлелдеп көрелік.

Бақ, бай, бар сөздер «ба» түбірі арқылы жасалған, ортақ бір архисемадан жіктеледі. Бай сөзінің интегралды, өзексемасы – белгілі объектінің, нәрсенің көптігі, молдығы. Осы өзексема арқылы бірнеше нақтылы номинативті семалар жіктеліп пайда болады. Көпмағыналылықтың нәтижесінде әр түрлі номинативтік белгілері бар сөздер жасалады: сөзге бай, сырға бай, өнерге бай, сезімге бай, жері бай, тілі бай т.б.

Бай сөзінің жеке номинативті мағыналарға ауысуы функциональдық семантикалық қызметімен байланысты. Нәрсенің, заттың бір адамда көп болуына байланысты, «бай» сөзі субъектілік «бай адам» мағынасына жіктелген. Яғни адъективация процесі арқылы сын есімге ауысқан. Осы мағынада жұмсала жүріп, даму нәтижесінде «бай адам» тіркесіндегі «бай» сөзі конверсиялық сөзжасам негізінде арнайы мағынаға ие болған.

Анықтауыштық қатынаста қолданған сөз заттық денотатқа алмасып, «иелігінде көп малы бар, үстем тап, феодал» мағынасын иеленген. «Бай-бай» сөздеріндегі өзек, ортақ сема біреу – заттың не нәрсенің молдығы. Арнайы семалары әр түрлі: бай (лық), - жалпылық сема басым, заттың не құбылыстың көптігі, молдығы. Бай – көп, мол заттың, нәрсенің иесі, субъект. Арнайы сема дәрежесінің әртүрлі болуына сәйкес сөздер жеке номинативті атау ретінде денотатты білдіретін мағына болып ұғынылады.

Генетика-семантикалық байланыс ортақ сема арқылы айқын көрінеді. «Бай» түлғасының «әйелдің некеленіп қосылған ері» түрінде жұмсалуы, екінші мағынадан мотивация нәтижесінде жасалған үшінші номинациялық мағына. «Күйеу, ер» мағынасының пайда болуы, бар болуы, ие болуы семасының бір қырының жіктелуі. Мұндағы «бай» сөзіне ие болу, бас ие болу семасы арнайы сема болып тұр. Демек:

1 Бай – бай болу, бар болу.

2 Бай – бай адам, феодал.

3 Бай - әйелдің күйеуі, ері (Салқынбай, 1999: 207).

От 1. түрлі материалдардың: ағаш, көмір, газ, мұнай т.б. жарық пен қызу шығарып жануы. Мыс.: Барма отқа йавуқ ҚБ 33. *Отқа жақын барма.*

От 2. малға азық боларлық шөп. Мыс.: Атқа от бергіл ДТС 373. *Атқа шөп таста.*

От 3. дәрі-дәрмек, ем. Мыс.: Бу игка еми йоқ тилама оты ҚБ 47. *Бұл ауруға ем жоқ, дәрі сұрама.*

«Құтты білік» тілінде *от*→*отаці* «емші», қазіргі қазақ тілінде «сынықшы» мәнін беретін *оташы* сөзінің түбірі *от* «от, өсімдік». А.Салқынбай «Көне түркі тіліндегі «от» - «дәрі» екіншілік номинация, бұл «от» — «шөп» мағынасы арқылы негізделген. Себебі негіз – *от*, мағынасы *шөп*. Яғни түрлі дәрі-дәрмекті шөптен жасау мәні арқылы негізделіп, ассоциациялық, аналогиялық тәсіл арқылы жаңа ұғымды атайтын сөз пайда болған» деп көрсетеді (Салқынбай, 1999: 136).

«Құтты білікте» *синекдоха* тәсілі де қатысқан деп тіл сөзінің мағыналары арқылы айта аламыз:

Tilin asyag el bol kudazgil (QBN 88 11) – *Тілің жұмсақ болсын, өзіңді бақыла*

Тилиң бекта тутғыл, тишиң сынмасун – *Тіліңді тарт, тісің сынбасын* (131).

Йетар башқа бир кун бу тил башлығы – *Тіліңнің жүгенсіздігі бір күні басыңа жетеді* (136).

Еңбекте бір ғана тіл туралы көптеген метафоралық қолданыстарды қолдана отырып, тіл өнері жайында көптеген нақылдар айта білген.

М. Қашқари сөздігінде де *тіл* сөзінің: 1. тіл; 2. сөз; 3. диалектілік ерекшелік; 4. тұтқын; 5. тіл (анатомиялық атау) мағыналары бар.

Сонымен «тіл» сөзінің орта ғасырда екінші «сөз» мағынасы кеңінен қанат жайып, көпмағыналылыққа ие болып, сөзбен қатар қолданыста болған. Оны «тіл» сөзінің мағыналарының молынан және де еңбекте көп қолданылуынан байқауға болады. Сол кезеңде «тіл» мағыналары дамып, қолданыста актив сөз болған дей аламыз. Бұл сөздің кең қолданыста болғандығының дәлелі төмендегі «жаудың адамы, ұсталған тіл, тыңшы» мағынасында қолданылуы, еңбектен бірнеше мысал алып отырмыз. Осындағы мағына синекдоха тәсілімен жасалған көпмағына.

«Құтты білік» пен М. Қашқаридің «Түркі сөздігінде» кездесетін сөздер уақыттың өтуімен біраз өзгерістерге ұшыраған: бір жағдайда мағынасы кеңейген, екінші жағдайда керісінше мағына тарылған немесе ауысқан.

Орта ғасыр ескерткіштерінде көпмағыналы болмағанымен де қазіргі кезде қызмет бірлігі арқылы кеңейіп көпмағыналылыққа жеткен сөздердің бірі *қол* сөзі: *el*→*el* (*ig*) «рука, часть руки» (ДТС, с.169)

«Құтты білікте»: *Kozum sen tilim sen elim sen mena* (QBN 88 230)

Көріп отырғанымыздай, «қол» сөзінің орта ғасыр ескерткіштерінде «адамның қол мен қол бөлігі қолтық» мәнінде жұмсалғаны белгілі болды.

М. Қашқари сөздігінде *қол* сөзі: 1. қол; 2. бөктер, баурай; 3. пышақ, қылыш жүзіне салынатын ою; 4. сұрау – мағыналары берілген. Мұндағы бірінші «қол» мағынасының «қол бөлігі, қолтық мәнінен «бөктер, баурай» мағыналары туындаса керек, себебі қазіргі тілде де «тау баурайы, тау қолтығында, тау қойнауы» деп жатамыз.

Ескерткіш тілі мен қазіргі тілдегі «қол «сөзінің мағыналарын салыстыру арқылы сөз мағынасын даму немесе өзгеру барысын байқаймыз.

ҚОЛ I 1. Адамның бір нәрсені ұстайтын, жұмыс істейтін дене мүшесі; 2. ауысп. қолтаңба, жазу, почерк; 3. Жұмыс күші, адам; II көне. Әскер, жасақ, жауынгер; III Жөн, ыңғай, лайық. Бұл жұмыс саған қол емес. Қол көрді – дұрыс деп тапты, мақұл көрді. (ҚТТС, 5 Т, 402-403 бб.).

Қорытынды

Қорыта айтқанда, сөздің негізгі мағынасы, шындық болмыстың тек бір ғана бөлшегін білдіреді. Егер де сөз көпмағыналы болып келсе, онда оның қосымша туынды мағыналары ортақ ұқсастығы бар бірнеше заттарды білдіреді. Полисемия құбылысы осындай әр басқа заттардың ортақ, ұқсас белгілерін ашады, өзара байланысын айқындайды.

Сөздің номинативті, бірінші лексикалық мағынасы тарихи тұрғыда танылады. Бірақ, бұл мағына өзгеріссіз қала алмайды. Сөздің қоғам дамуында туындаған мағыналары көпмағыналылыққа әкеліп соғады. Сөздің көпмағыналылығы қолданғанда қиындық тудыруы мүмкін, бірақ әр сөз өз орнымен қолданыс тауып жатқандығы айтылады.

Көпмағыналы сөз бірден көпмағыналыққа ие болмағандығын білеміз. Оның да пайда болу, даму, қалыптасу жолдары бар. Зерттеу барысында көпмағыналы сөздің бойында төмендегі заңдылықтар сақталатынын көрдік:

1. Затқа атау беруде бұрыннан белгілі затқа ұқсастығына қарай атау танымыз;
2. Құрылымдық өзгешелігі болмайды;

3. Мағына дәлме-дәл берілмейді;
4. Мағына бір заттың, не құбылыстың әр түрлі реңк, болмысын береді, мағына көпқырлы;
5. Мағыналар арасында міндетті түрде ортақ сема болады, яғни өзек сема бір;
6. Сөзжасамдық қатар түзеді.

Көпмағыналы сөздің семантикалық құрылымы біркелкі емес, онда сөздің мағынасын қосымша, ассоциативті мағыналарынан ажырату қиын. Негізгі мағына ретінде сол уақыт аралығындағы, тілді қолданушылардың санасында сөздің дыбыстық жамылғысымен ассоциация тудыратын мағына танылады. Сөз мағыналарының әр түрлі типінде көрінетін көпмағыналы сөздің семантикалық құрылымы әртүрлі. Ең алдымен сөздің негізгі мағынасын табу керек. Дәл осы мағына басқа лексика-семантикалық варианттардың кілті болып, баршасын өз айналасында ұстап тұрады.

Сонымен, бір буынды сөздердің көпмағыналылығын мағыналар арасында байланыстар үзілмеген, түрлі мағыналардың бірлігін бойына жинақтаған, тілдің дамуы барысында пайда болатын тілдік құбылыс деп білеміз.

Әдебиеттер

- Елисева В.В. Лексикология английского языка // https://classes.ru/grammar/24.leksikologiya_angliyskogo_yazyka/intro.htm
- Звегинцева В.А. Семасиология.- М., 1957. – С.222.
- Садықбеков Р. Проблемы многозначности слова в казахском языке: автореф. ... канд. фил. наук: 10.02.03. – А., 1973.- С. 17.
- Развитие отечественного языкознания в 20-40е и 50-70-е гг. XXв. // https://referatwork.ru/teoriya_yazyka/section-25.html
- Мышление и язык / Под редакцией Д.П. Горского.- М.: Государственное издательство Политической литературы, 1997 // https://pedlib.ru/Books/1/0176/1_0176-318.shtml
- Уфимцева А. А. Лексическое значение. Принципы семиологического описания лексики. – М.: Наука, 1986. –239 с
- Болғанбаев Ә. Көпмағыналы сөз және оның жасалу жолдары // Қазақ және ұйғыр тіл білімінің мәселелері. – А., 1963. – Б. 47.
- Кобозева И.М. Лингвистическая семантика: Учебник. Изд. 2-е – М.: Едиториал УРСС, 2004. – 352 с. (Новый лингвистический учебник.)
- Апресян Ю. Д. Лексическая семантика. – М.: Наука, 1974. –366 с
- Ожегов С.И. Словарь русского языка. – М.: Русский язык, 1987. – 820 с.
- Қазақ тілінің түсіндірме сөздігі / Жалпы ред. Басқарған Т. Жанұзақов. – А.: Дайк-Пресс, 2008. – 965 б.
- Салқынбай А.Б. Тарихи сөзжасам (семантикалық аспект). Монография. – А.: Қазақ университеті, 1999. – 310 б.
- Дж. Локк. Опыт о человеческом разуме. Перевод А.И. Савина. – М., 1998.
- Кононов А.Н. Грамматика языка тюркских рунических памятников (VII-IXвв.) – Л.: Наука, 1980. – 254 с.
- Кайдар. А.Т. Структура односложных корней и основ в казахском языке . – А.: Арыс, 2005. – 304 с.
- Лингвистический энциклопедический словарь. – М.: Советская энциклопедия, 1990. – С. 235.

Кажыбеков Е.З. Глагольно-именная корреляция гомогенных корней в тюркских языках. – Алма-Ата: Наука, 1986. –270 с.

References

Apresjan Ju. D. (1974) Leksicheseskaja semantika. – M.: Nauka, 1974. –366 s. [Apresyan Yu. D. (1974) Lexical semantics. – M.: Nauka, 1974. -366 p.] (in Russian)

Bolganbaev A. (1963) Kopmagynaly soz zhane onyn zhasalu zholdary // Qazaq zhane uıǵyr til biliminin мәseleleri. – A., 1963. – B. 47. [Bolganbayev A. (1963) Kopmagynaly soz zhane onyn zhasalu zholdary // Kazak zhane uıǵyr til biliminin maseleri – A., 1963. – B. 47.] (in Kazakh)

Eliseeva V.V. (2014) Leksikologija anglijskogo jazyka // https://classes.ru/grammar/24.leksikologiya_anglijskogo_jazyka/intro.htm [Eliseeva V.V. (2014) Lexicology of the English language // https://classes.ru/grammar/24.leksikologiya_anglijskogo_jazyka/intro.htm] (in Russian)

Lokk Dzh. (1998) Opyt o chelovecheskom razume. Perevod A.I. Savina. – M., 1998. [Locke J. (1998) An experience about the human mind. Translated by A.I. Savin. – M., 1998.] (in Russian)

Kajdar A.T. (2005) Struktura odnoslozhnyh kornej i osnov v kazahskom jazyke . – A.: Arys, 2005. – 304 s. [Kaidar. A.T. (2005) The structure of monosyllabic roots and bases in the Kazakh language. – A.: Arys, 2005. – 304 p.] (in Russian)

Qazaq tilinin tusindirme sozdigi (2008) / Zhalpy red. Baskargan T. Zhanuzakov. – A.: Dajk- Press, 2008. – 965 b. [Kazak tilinin tusindirme sozdigi (2008) / Zhalpy ed . Baskargan T. Zhanuzakov – A.: Dyke-Press, 2008 – 965 b.] (in Kazakh)

Kazhybekov E.Z. (1986) Glagol’no-imennaja korreljacija gomogennyh kornej v tjurkskih jazykah. – Alma-Ata: Nauka, 1986. –270 s. [Kazhybekov E.Z. (1986) Verb-nominal correlation of homogeneous roots in Turkic languages. – Alma-Ata: Nauka, 1986. – 270 p.]

Kobozeva I.M. (2004) Lingvisticheskaja semantika: Uchebnik. Izd. 2-e – M.: Editorial URSS, 2004. – 352 s. (Novyj lingvisticheskij uchebnik.) [Kobozeva I.M. (2004) Linguistic semantics: Textbook. Ed. 2nd – M.: Editorial URSS, 2004. – 352 p. (New linguistic textbook.)]

Kononov A.N. (1980) Grammatika jazyka tjurkskih runicheskikh pamjatnikov (VII-Ixvv.) – L.: Nauka, 1980. – 254 s. [Kononov A.N. (1980) Grammar of the language of Turkic runic monuments (VII-IX centuries) – L.: Nauka, 1980. – 254 p.]

Lingvisticheskij jenciklopedicheskij slovar’. (1990) – M.: Sovetskaja jenciklopedija, 1990. – S. 235. [Linguistic encyclopedic dictionary. (1990) – M.: Soviet Encyclopedia, 1990. – p. 235.]

Ozhegov S.I. (1987) Slovar’ russkogo jazyka. – M.: Russkij jazyk, 1987. – 820 s. [Ozhegov S.I. Russian Dictionary (1987), Moscow: Russkij jazyk, 1987. – 820 p.]

Sadykbekov R. (1973) Problemy mnogoznachnosti slova v kazahskom jazyke: avtoref. ...kand. fil. nauk: 10.02.03. – A., 1973.- S. 17. [Sadykbekov R. (1973) Problems of polysemy of the word in the Kazakh language: abstract. Candidate of Phil. Sciences: 10.02.03. – A., 1973. – p. 17.]

Salkynbay A.B. (1990) Tarihi sozzhasam (semantikalık aspekt). Monografija. – A.: Qazaq universiteti, 1999. – 310 b. [Salkynbay A.B. (1999) Tarikhi sozzhasam (semantikalık aspekt). Monograph. – A.: Kazakh University, 1999. –310 B.] [in Kazakh]

Razvitie otechestvennogo jazykoznanija v 20-40e i 50-70-e gg. HHv. // <https://referatwork>.

ru/teoriya_yazika/section-25.html [The development of Russian linguistics in the 20-40s and 50-70s of the XX century. // https://referatwork.ru/teoriya_yazika/section-25.html]

Myshlenie i jazyk (1997) / Pod redakciej D.P. Gorskogo - M.: Gosudarstvennoe izdatel'stvo Politicheskoy literatury, 1997 [Thinking and language (1997) / Edited by D. P. Gorsky - M.: State Publishing House of Political Literature, 1997]

Ufimceva A. A. (1986) Leksicheskoe znachenie. Principy semiologicheskogo opisanija leksiki. – M.: Nauka, 1986. – 239 s [Ufimtseva A. A. (1986) Lexical meaning. Principles of semiological description of vocabulary. – M.: Nauka, 1986. – 239 p. [Zveginceva V.A. (1957) Semasiologija.- M., 1957. – S.222. [Zvegintseva V.A. (1957) Semasiology. – M., 1957. – p.222.]